

ПІДГОТОВКА СТУДЕНТІВ ВУЗУ ДО ВИКЛАДАННЯ ЛІТЕРАТУРИ ЯК МИСТЕЦТВА СЛОВА

Розглядається естетична природа літератури та особливості художнього сприймання в контексті ефективної підготовки учителя літератури у вузі.

В умовах звільнення суспільної свідомості від ідеологічного диктату змінилася ситуація і в методиці викладання української літератури. Проте інертність мислення, певний консерватизм освітньої системи і досі гальмують оновлення методичної науки. Незважаючи на те, що в опублікованих за останні роки підручниках, посібниках, статтях, виступах методистів декларується погляд на викладання літератури з урахуванням її естетичної природи, усе ж на практиці недостатньо враховується розуміння літератури як мистецтва слова. У методиці викладання літератури назріла потреба чітко зорієнтуватися на естетичні основи художнього слова.

Погляд на літературу як мистецтво слова зародився і розвивався у методичній науці давно. Елементи естетичного бачення і викладання красного письменства помітні вже в українських поетиках і риториках XVII-XVIII ст. У XIX ст. першими звернули увагу на естетичне прочитання літературних творів російські словесники-методисти В.Я.Стоюнін, В.О.Скопін, В.П.Острогорський, В.М.Шереметевський, чії педагогічні ідеї поширювалися і в Україні. Найбільш зріло думки про художню вартість слова та вивчення літератури у навчальних закладах були сформульовані І.Франком, розвинуті у діяльності Христі Алчевської, Софії Русової, Олени Пчілки. В умовах тоталітарної системи не загубилися кращі надбання методичної науки минулого. Привернути увагу вчителів до питань художньої специфіки літератури намагалися О.І.Білецький, О.Дорошкевич у 20-х роках, а в післявоєнний час - Т.Ф. і Ф.Ф.Бугайки, П.К.Волинський, К.М.Сторчак. Плідними для української методики виявилися і роботи російських вчених О.І.Никифорової, Г.О.Гуковського, Г.І.Беленького, В.Р.Щербини.

В останні десятиліття велися активні творчі пошуки у методиці викладання літератури, пов'язані з проблемами естетичного виховання шкільної молоді (Н.Й.Волошина, Є.А.Пасічник, А.Й.Капська, В.Я.Неділько, Б.І.Степанишин, П.П.Хропко та ін.). У "Концепції літературної освіти" узагальнено й розвинуто найпродуктивніші на сьогодні методичні ідеї та запропоновано стратегічний напрям - "утверджувати естетичну функцію слова".

Зорієнтованість на естетичні основи методики викладання літератури має спиратися на теоретичні надбання тих наук, які вивчають літературу як мистецтво слова.

У філософській та естетичній думці цей напрямок започаткований ще в античності (Арістотель, Платон) і розвивався у нові часи (Кант, Гегель). Досить широкий спектр поглядів на літературу як словесне мистецтво представлений у філософії XX ст. (Р.Барт, М.М.Бахтін, А.Бергсон, М.Вебер, Р.Інгарден, Г.Гадамер, Ф.Ніцше, Ж.-П.Сартр, Х.Ортега-і-Гассет, М.Хайдеггер, Й.Хейзінг, О.Шпенглер, К.-Г.Юнг).

Важливим аспектом, пов'язаним з функціонуванням літератури у суспільстві, є психологія її сприймання. З цього погляду питомий матеріал нагромаджено в роботах психологів (Д.М.Богоявленський, І.С.Кон, О.М.Леонтьєв, Г.С.Костюк, Б.С.Мейлах, Б.М.Теплов, П.М.Якобсон).

В українському літературознавстві привертає увагу своєю заглибленістю в аспекти художності літератури естетичний трактат Івана Франка "Із секретів поетичної творчості", а також міркування про художнє слово М.Зерова, П.Филиповича, М.Драй-Хмари, М.Хвильового, Б.-І.Антонича, О.Ольжича, В.Підмогильного, Т.Осьмачки та ін., чії погляди на мистецтво розвивалися в руслі західноєвропейської естетичної думки.

Певний інтерес мають роботи із психології творчості (М.С.Арнаудов, Л.С.Виготський, О.І.Лук, Ян Парандовський, А.М.Макаров), а також дослідження з поетики художньої творчості (О.О.Потебня, О.М.Веселовський, Ю.О.Лотман, М.М.Бахтін, Н.В.Костенко, І.В.Качуровський).

Немає сумніву, що в сучасних умовах розвитку освіти фахова підготовка студентів до викладання літератури в школі має спиратися на ґрунтовну теоретичну базу в осмисленні естетичної природи словесного мистецтва.

Відомо, що першоелементом літератури є слово. За теорією О.Потебні, слово має триєдину структуру: 1) єдність членороздільних звуків (зовнішнє значення); 2) уявлення (внутрішнє значення); 3) саме значення (первинне) [1]. Останнє і є джерелом образності. А джерелом слів-образів (О.Потебня стверджував, що слово - це вже образ) є людські відчуття (зорові, слухові, нюхові, смакові, дотикові). З грецької *aisthesis* - "відчуття", "почуттєвий"; від цього слова і термін - "естетичний". Отже, естетична природа літератури - образно-словесна, а образ - конкретно-чуттєве узагальнення дійсності.

Серед методичних проблем, які стосуються ефективності викладання літератури в школі, чи не найскладніша і найсуттєвіша - сприймання художньої літератури. Ідеться передусім про адекватність сприймання. Як слушно зауважував І.Франко, суть "артистичної творчості не в матеріалі, що служить їй основою, не в моделях, а в тім, яке враження робить на нас даний твір і якими способами артист зумів досягнути те враження" [2 : 179]. Така думка перегукується і з переконанням Д.Чижевського щодо вивчення літератури: "Треба насамперед вивчати літературний твір сам у собі" [3 : 27]. Адекватність сприймання художнього тексту передбачає не стільки розпізнавання зображеного (зіставлення з дійсністю), скільки проникнення в суть і специфіку художнього образу. Існують різноманітні психологічні установи на сприймання літератури (пізнання, моральне вдосконалення, прагнення естетичної насолоди), це формує естетичні потреби особистості. Характер цих потреб залежить від розуміння естетичної природи і функцій літератури. Адекватність художнього сприймання зумовлена рядом чинників: загальна культура людини, естетичний досвід, мотиви сприймання художнього твору, навички спілкування мовою мистецтва.

Художня література впливає на читача (реципієнта) не лише змістом зображеного, а й естетичним потенціалом, що умовно можна назвати магією слова, його здатністю до сугесії (навіювання). Причини сугесії - в емоційній природі художнього сприймання. Феномен художнього слова полягає у тому, що в читача виникає своєрідна двоплановість сприймання: 1) емоційна реакція на зображення як дійсне (ці процеси відбуваються переважно у сфері підсвідомості); 2) усвідомлення, що зображене не дійсне (сфера свідомості). Обидва плани нерозривно поєднані. У результаті сприймання реципієнт підпадає під естетичний вплив (сугесію) художнього слова, що породжує широкий спектр естетичних емоцій.

Мета художнього сприймання - співтворчість. Врахування естетичної природи літератури дозволяє виділити такі риси співтворчості, як діалог між автором і читачем, варіативність прочитання літературного твору, усвідомлення законів умовності вимислу, елементів гри у мистецтві слова, здатність перевтілюватися, піддаватися сугесії слова. Співтворчість трактується нами як індивідуальна інтерпретація художнього твору, як реалізація творчого потенціалу читача.

Лише відповівши на питання - що таке література? в чому її призначення? - можемо моделювати підготовку студентів до викладання літератури у школі. А те, що існуюча модель підготовки застаріла, підтверджує експериментально-дослідницька робота, проведена нами впродовж останніх років. Експериментом було охоплено 779 осіб (учні шкіл Житомирщини, педагогічного ліцею, студенти педінституту). Експеримент здійснювався у формі спостережень, аналізу усних і письмових відповідей учнів та студентів, тестувань, індивідуальних співбесід, літературних диспутів, уроків у школі, практичних занять у вузі. Для того, щоб уявлення про особливості художнього сприймання було концентрованим, старшокласникам та студентам запропоновано висловити свої враження про один програмний твір ("Лісова пісня" Лесі Українки) та про кілька позапрограмних (оповідання "Зав'язь" Григора Тютюнника і вірш Ліни Костенко "Українське альфреско"). Письмові відповіді проаналізовано і систематизовано. На цій основі визначено кваліфікаційні рівні художнього сприймання (у дужках вказано відсоток опитуваних реципієнтів):

- констатуючий (39%);
- репродуктивний (42%);
- аналітично-узагальнюючий (16%);
- творчий (3%).

Таку класифікацію конкретизовано одержаними результатами зрізів. Спеціально розроблений тест "Естетична природа і функції літератури", запропонований опитуваним, показав:

- переважна більшість опитуваних бачить у літературі засіб виховання і пізнання, правдивого відображення дійсності;
- значну частину опитуваних приваблює в літературі сюжет, вчинки персонажів;
- кожен сьомий вбачає у художній літературі форму розваги;
- незвичайність, неповторність, красу мистецтва слова шукають у літературі одиниці;
- незначна частина опитуваних засвідчила своє розуміння літератури як словесного мистецтва.

Виходячи з результатів проведених спостережень, констатовано, що стан підготовки студента-філолога до викладання літератури як мистецтва слова не в усьому задовольняє сучасні вимоги, які ставляться перед освітою. Це виявилось у відсутності системності, послідовності у викладанні літературознавчих дисциплін, в елементах консерватизму у трактуванні літературних явищ, у недостатній увазі до поезії і риторичності художнього тексту, у певній поверховості засвоєння тексту, у недостатній ефективності семінарських і практичних занять з літератури, у відсутності злагодженої і чіткої системи самостійної роботи студентів з профільюючих дисциплін.

На нашу думку, ключовим моментом в ефективному засвоєнні майбутніми вчителями літератури системних уявлень про мистецтво слова є цілеспрямована інтеграція знань, які викладаються в педагогічному вузі і мають певне відношення до наукового обґрунтування естетичної основи літератури (відомості з філософії, естетики, психології, мовознавства, риторичності, логіки). Скоординованість пізнавального потенціалу цих дисциплін і спрямування їх у річище чіткого осмислення мистецької суті художнього слова є основним складником системи підготовки студентів вузу до викладання літератури як мистецтва слова.

Теоретичне обґрунтування та експериментальна перевірка такої системи в одній з контрольних академічних груп на філологічному факультеті протягом 1992-1997 рр. довели її необхідність і життєздатність. Окрім систематизації естетичних знань у процесі формування вчителя літератури, вдосконалювалися методи і прийоми навчання, урізноманітнювалася самостійна робота студентів, чимало уваги було приділено педагогічній практиці, під час якої майбутні вчителі активно моделювали різні типи уроків, закріплювали фахові навички.

Педагогічні спостереження і перевірка знань та вмінь студентів засвідчили:

- здатність вільно оперувати на уроках літератури набутими знаннями з історії і теорії письменства, а також із споріднених з ними навчальних дисциплін;
- уміння розглядати літературний текст як явище словесного мистецтва;
- володіння методами і прийомами літературознавчого аналізу, що спирається на розуміння естетичної природи мистецтва слова;
- практичні навички виразного читання художніх текстів;
- здатність добирати оптимальні форми роботи на уроці з літературним матеріалом - залежно від його жанрової та родової належності;
- уміння пробуджувати в учнях на уроках літератури інтерес до співтворчості, самостійно інтерпретувати літературний твір.

Запропонована система підготовки вчителя літератури у вузі може бути основою для подальшої науково-методичної роботи. Зокрема, йдеться про розробку методичних посібників і рекомендацій, тестів і програм, про вивчення умов адаптації і впровадження у навчальний процес нових знань з літературознавства, про створення спеціальної методики підготовки фахівця з літератури для роботи у школі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Потебня О.О. Поетика і естетика слова.-К.: Дніпро, 1990.
2. Франко Іван. Із секретів поетичної творчості.- К.: Дніпро, 1969.
3. Чижевський Д. Історія української літератури.- Тернопіль, 1994.

Білоус Ніна Миколаївна - асистент кафедри методики викладання мови і літератури Житомирського державного педагогічного інституту ім. І.Франка.

Наукові інтереси:

- методика викладання української літератури.